

FELSEFE DÜNYASI

2006/1 Sayı: 43

YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR

ISSN 1301-0875

Sahibi
Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu
Prof. Dr. Necati ÖNER
Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Doç. Dr. İsmail KÖZ

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S INDEX ve
TÜBİTAK /ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ
P.K. 21 Yenışehir / ANKARA
Tel&Fax: 0.312 231 54 40

Fiyatı: 15 YTL (KDV Dahil)

Banka Hesap No:
Vakıfbank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
OSTİM Örnek Sanayi Sitesi 1. Cad. 358. Sk. No: 11 Y.Mahalle / ANKARA
Tel: 0.312 354 91 31 (Pbx) • Fax: 0.312 354 91 32

GAZÂLÎ VE İBN-İ SÎNA İLE ÖLÜM KORKUSUNDAN KURTULUŞ ÜZERİNE

Faruk Karaca*

Bilindiği gibi ölüm, bütün canlıların ortak kaderidir. Ancak canlılar içinde öleceğini bilen tek varlık insandır. İnsana özgü bu bilinç durumu, ölüme ilişkin değişik tutumlar geliştirilmesine neden olmuştur. Örneğin, bir olgu olarak ölümün evrenselliği ne kadar gerçek ise, insan için bir özlem ve istek olarak ölümsüzlük arzusu da o derece evrensel ve psikolojik bir gerçekliktir¹. Çünkü ölüm ne kadar evrensel bir korkuya neden oluyorsa, hayat ondan daha fazla bir cazibe üretmekte, İslam peygamberi Hz. Muhammed'in söylediği gibi "yaşama arzusu insanda hiç yaşlanmamaktadır"².

İnsandaki ölümsüzlük arzusu o kadar güçlüdür ki, şeytanın bile, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'yı, bu arzuya kandırdığı bildirilmektedir³. Benzer bir şekilde, İspanyol filozof Miguel de Unamuno da "yok olmaktansa ebediyen cehennemde yanmaya razı olduğunu"⁴ belirterek, bu duyguyu bir başka şekilde ifade etmiştir.

Ölüm fenomeni, bu şura vakıf olabilen tek varlık olan insanda varlıksal bir kaygı yarattığından, insanlık tarihinin başlangıcından beri derin ilgi uyandıran konuların başında gelmiş, insanlar ölümün yaydığı korkuyu bertaraf edebilmek için çeşitli alternatifler bulmaya çalışmıştır. Bu makalenin konusu ise, Gazâlî ve İbn-i Sîna'ya göre ölüm korkusuna neden olan ve onu hafifleten faktörleri belirlemek ve bu iki düşünürün konuyla ilgili tespitlerinin modern tanatolojik çalışmalar arasındaki yerini değerlendirmekten ibarettir.

Batı dünyasında psikolojik perspektiften ölüm konusunu irdeleyen birçok araştırma (thanatological research) yapılmasına rağmen, diğer konularla karşılaştırıldığı zaman bu girişimlerin sınırlı olduğu söylenebilir. Batı dünyasında tanatoloji çalışmalarının tarihi ancak 1950'li yılların sonlarına kadar gidebilmektedir. Bu durum büyük oranda bu çevrelerde ölüm fenomeninin uzun bir müddet tabu olarak algılanmasına bağlanmaktadır. Problemin felsefi bir mesele olarak mülhaza edilmesi ve psikolojide kapsamlı çalışmalara değer bir konu olarak kabul edilmemesi de bu gecikmeye katkıda bulunmuştur. Literatüre bakıldığında ölüm fenomeninin, hemen hemen bütün filozoflar tarafından ele alındığı ve konuyla ilgili çeşitli görüşler ileri sürüldüğü görülmektedir. Örneğin birçok araştırmacıya göre, ilkçağ filozoflarından Sokrates'in Pahidon'da ölümle ilgili olarak sorduğu sorular, ölüm konulu felsefeden ibarettir⁵. Yine ilk çağ filozoflarından Epikuros; "Biz varken ölüm yok, ölüm varken biz yokuz" felsefesini, ölüm

* Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Başkanı

¹ Hick, John, *Death and Eternal Life*, Mc Millan Press, London, 1976, s. 55; Hökelekli, Hayati "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi", *Uludağ Üni. İ.F. Dergisi*, Bursa 1991, c.III, sayı:3, s. 162

² Bk. Tirmizi, Ebu İsa, *es-Sünen*, Tah: Ahmed Muhammed Şakir, Daru'l-Fikr, Beyrut, tarihsiz, Zühd, 28.

³ Bk. Araf, 7/20; Taha, 7/120.

⁴ Bk. Miguel de Unamuno, *Yaşamın Trajik Duygusu*, Çev. Osman Derinsu, İstanbul 1986, s. 20-24.

⁵ Donovan, James M., *Sussing out of Religion*, New Orleans, 1996, s. 118.

korkusu için yegâne alternatif olarak ileri sürerken⁶, diğer taraftan Stoacılar, ölüm korkusunu hafifletmek için, ölüm düşüncesini hayatın bütün alanlarına yaymayı salık vermiştir⁷. Filozof olduğu kadar güçlü bir psikolog olarak da kabul edilen İbn-i Sîna ise, ölüm fenomenine psikolojik perspektiften yaklaşarak probleme müstakil bir risale yazacak kadar ilgi göstermiş, Gazâlî ise yazmış olduğu 88 eserin büyük çoğunluğunda ölüm konusuna merkezi bir yer ayırmıştır.

Konuyla ilgili görüşlerini daha ziyade “*Ölüm Korkusundan Kurtuluş ve Onun Düşüncesi Derdinin İlacı*” isimli risalesinde ortaya koyan İbn-i Sîna’ya göre hayat ve ölüm tabîî ve iradî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ona göre iradî ölüm; her türlü şehveti öldürmek ve şehvetlere düşkünlüğü terk etmektir. İradî hayat ise, insanın dünya hayatında peşinden koştuğu, her türlü yeme, içme ve şehvetten ibarettir. Tabîî hayat; ebedî olan ruhun gıpta edilecek ebediyette ilimlerden müstefit olduğu lezzetlerle bekâsını, cehaletten beraat ve kurtuluşunu ifade eder. Bundan dolayıdır ki, kendisinden hikmet isteyen kimseye, Eflatun: “İradenle öl ki, tabiatınla dirilesin” demiştir. Böylece tabîî ölümden korkan kimse, vukuu muhakkak olan bir şeyden korkmuş olmaktadır. Ölümün, insanın Allah’tan gelen varlığının yine O’na dönmesi demek olduğunu, bu durumda ölümden korkanların kendilerinden korkmuş olacağını düşünen İbn-i Sîna’ya göre, yokluğunu hayatında, noksanını tamamında zanneden birisinden daha kötü ve çirkin halli kim olaabilir⁸? Gazâlî’ye göre ise, insan uykuda iken rüyasında gördüğü bir takım şeylerin varlığına inandığından rüya esnasında onlardan şüphe etmemektedir. Ancak uyanınca rüyada gördüklerinin hiçbirinin aslının olmadığını anlayan insanın dünya hayatı, ahirete nispetle bir uyku hali sayılabilir. Öyleyse içinde bulunduğumuz hayat, bir rüyadan başka bir şey değildir. Ölünce uyanacağız⁹.

İbn-i Sîna ve Gazâlî, bazı konularda farklı düşüncelere sahip olsa da, konu ile ilgili olarak yaptıkları değerlendirmelerde ölümle ilgili duyguların, ölüm düşüncesi ve ölüme atfedilen manayla yakından ilişkili olduğunu tespit ederek ölüm korkusunun temelde bir tür “yanlış bilinç”ten kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir.

Gazâlî’ye göre ölüm korkusunun temelde dört nedeni bulunmaktadır:

- 1) Dünyasal zevklerden ayrılma endişesi.
- 2) Dünyada bırakacağı mal ve mülkün neden olduğu mülkiyet sevgisi
- 3) Cahillik ve ölüm sonrası hakkında bilgisizlik
- 4) Dünyada yapılan kötülüklerin ve çirkin davranışların hesabını verme endişesi. Gazâlî’ye göre hesaba çekilme kaygısının neden olduğu ölüm korkusundan kurtulmanın yolu son derece basittir: Negatif davranışlardan tövbe edip vazgeçmek ve pozitif davranışlara yönelmek¹⁰.

⁶ Lamont, C., “A Humanist View of Death” in *Death and Daying*, Ed: David L. Bender & Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, s. 23.

⁷ Aydın, Mehmed, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1980, s. 186.

⁸ Bk. İbn-i Sîna, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş ve Onun Düşüncesi Derdinin İlacı*, Çev. Hazmi Tura, Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1942, s. 10.

⁹ Gazâlî, *İhya-u Ulumi'd-Din*, Ter. Mehmet A. Müftüoğlu, Pırlanta Yayınları, İstanbul, tarihsiz, IV, s. 1042.

¹⁰ Gazâlî, *Mizan'ül-Amel*, Ter. Remzi Barışık, Kılıçarslan Yayınevi, Ankara, 1970, s. 340-343.

Gazâlî'ye göre dünyasal zevklerden ayrılma ve geride bırakacağı mal ve mülkün neden olduğu mülkiyet sevgisinden dolayı üzülen insanın, asıl bilgisizliğine ve cahilliğine üzülmeye gerekmemektedir. Zira o dünyasal zevklerin öteki dünyada kendisine verilecek büyük nimetlere göre son derece değersiz olduğunu bilmemektedir. Bu sebepten ötürü ölümden korkan insanların yapması gereken, bilgilerini artırmaktır. Bu manada insanın önce kendi nefsi üzerinde düşünmeye başlayarak kendinin ve âlemin yaratılış gayesi başta olmak üzere kainat ve metafizik alem hakkındaki bilgisini genişletmesi, ölüm korkusunu hafifletecek en temel faktörlerden birisidir¹¹.

Ölümün her şeyden önce dünyanın ekolojik dengesi için vazgeçilmez bir fonksiyon icra ettiğini düşünen İbn-i Sîna, bu konuda özetle şöyle der: "Eğer ölüm olmasaydı, bizden asırlarca önce dünyaya gelenlerin hepsinin yaşıyor olması gerekirdi. Bu durumda ise sınırları belli olan gezegenimiz onlara dar gelir ve insanlar yeryüzüne sığmazlardı. Diğer canlılar bir yana¹² sadece insanların hiç ölmeden sürekli çoğalarak yaşadıkları düşünüldüğünde, belli bir zaman sonra insanların birbirlerine bitişik ve ayakta durdukları zaman bile yeryüzünün bunları sığdıramadığı ortaya çıkar. Bu durumda bunlardan artabilecek ne bir imaret, ne bir bina yeri, ne ekip biçecek bir arazi ve ne de bir ferd için tek bir gezinti mahalli kalmazdı. Bu durum az bir zaman için böyledir. Zaman uzayınca hal ve keyfiyet nasıl olacak¹³?"

İbn-i Sîna'ya göre, bu durumda vukuu muhakkak ve zaruri olan şeyler için hüznün hiçbir fayda temin etmediği gibi, dünyada ebedi hayat istemek veya bunun mümkün olabileceğini düşünmek, cahilliğin en üst sınırını ifade etmektedir. Buna göre ölüm, Allah'ın bir takdiri olarak O'nun canlılara bir ihsanı, bir lütfüdür. Bu gayenin arkasında başka bir gaye bulunamaz. Ölümden korkan, Allah'ın adlinden ve hikmetinden, belki de ihsan ve lütfünden korkuyor demektir. Ölüm ilahi bir bağış olunca, nasıl kötü bir şey olabilir¹⁴?

İbn-i Sîna'nın yukarıda bahsedilen görüşleri, modern bilim çevreleri tarafından ispatlanmıştır. Örneğin günümüz biyoloji bilimi, uygun şartlar altında tek bir bakterinin bile, 8 gün içinde geometrik çoğalma yoluyla dünyadakinden daha fazla bir canlı madde kütlesi sentetize (birleştirme) edebileceğini bildirmektedir¹⁵. Ayrıca evrimci biyologlara göre ölüm, canlı varlıkların evrimleri için de zorunludur. Onlara göre, fosillerin incelenmesinin de doğruladığı gibi, dönüşümcülük mekanizmasını gerçekleştirmek için, bireylerin doğmaları ne kadar zorunlu ise, ölmeleri de o kadar zorunludur. Zira canlı dünyanın ilk temsilcileri ölümsüz olsalar ve tıpkı kendilerine benzer bir şekilde çoğalsalardı, türlerin evriminin gerçekleşmesi mümkün olmazdı. Yine yalnız ölüm sayesinde biyosfer, genişlemeyen bir gezegende kendine yer bulabilmektedir¹⁶. Bu

¹¹ Gazâlî, *Mizan'ül-Amel*, s. 341-343.

¹² Günümüz verilerine göre insan türü, tabiatı yaklaşık 30 milyon canlıyla paylaşmaktadır.

¹³ İbn-i Sîna, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, s. 15

¹⁴ İbn-i Sîna, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, s. 14-16.

¹⁵ Bk. Thomas, Louis-Vincent, *Ölüm, Çev. Işın Gürbüz*, İleştirim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 44-45.

¹⁶ Krş. Lepp, Ignace, *Death and Its Mysteries*, Trans: Bernard Murchland, McMillan Publishing, New York, 1968, s. 134-135; Lamont, *Humanist View of Death*, s. 25;

açıdan bakıldığında ekolojik denge ve hayatın devamı, ölüme bağlıdır¹⁷. Diğer yandan biyologlar, kol ve bacakların normal bir şekilde oluşumunda, hücre ölümünün zorunluluğunu ortaya koyarak, hayvan embriyosuna bu yok olmayı engelleyen bir madde enjekte edilmesi halinde, anatomik olarak korkunç yaratıkların ortaya çıkacağını bildirmektedir. Yine insan vücudunda her gün milyonlarca hücre ölmekte ve bunların yerlerine yenileri gelmektedir¹⁸.

İbn-i Sîna ve Gazâlî'ye göre ölüm korkusu, gerek muhteva gerekse işlevsellik açısından bilinçle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda ölüm korkusunun en önemli nedeni, yukarıda bahsetmiş olduğumuz "*yanlış bilincin*" en çarpıcı sonucu olan cehalettir. Tıpkı en temel savunma mekanizmasının "bastırma" mekanizması olması ve her tür savunma mekanizmasında az ya da çok bir tür "bastırma"nın bulunması gibi, onlara göre ölüm korkusunu oluşturan hemen bütün faktörlerin az ya da çok "cehalet"le bir tür ilişkisi bulunmaktadır.

İbn-i Sîna'nın ölüm korkusunun nedenleri olarak öne sürdüğü faktörlerden birbirleriyle yakın ilişkili olan üçü; "*ölümün gerçekte ne olduğunu bilmemek*", "*öldümden sonraki belirsizlik*" ve "*ölümle beraber ruhun da bedenden beraber yok olacağını, zannetmek*"¹⁹ tir. Ölümün tecrübe ötesi bir fenomen olması²⁰, ölüm fenomeninin evrensel ölçekte tatminkar tanımlamalarını imkansız kıldığından, olguya esrarengiz bir nitelik kazandırmakta ve bizatihi korku üretici bir fonksiyon icra etmektedir. İbn-i Sîna ise, ölümün, cevher olan ruhun araz olan bedenden ayrılması şeklinde anlaşıldığında, bu durumların kaygı yaratıcı bir faktör olmayacağı konusunda ısrar eder ve özetle şöyle der:

"Halbuki ölüm denen şey, ruhun beden denen aletlerini kullanmayı terk etmesinden başka bir şey değildir. Ruh, bedenden ayrıldıktan sonra, tabiat bulanıklıklarından süzülerek tam bir saadete ulaşarak ebedileşir. O bir cevher olduğundan dolayı, artık yok olması mümkün değildir. Bozulan veya yok olan şeyler, varlıkları bir cevhere muhtaç olduğu gibi aynı zamanda zıddı da olan şeylerdir. Halbuki cevherlerin zıddı yoktur"²¹. Bu durumda ona göre ölümden korkan, cevhere değil de onun arazlarına daha çok değer verdiği için bir tür yanılgı içindedir.

Gazâlî ise insanda "hayvani ve insani" olmak üzere iki çeşit ruh bulunduğunu, bunlar arasındaki ilişkinin anlaşılmadan ölümün hakikatini anlamının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Ona göre hayvani ruh, merkezi kalp olan vücudun en ücra köşelerine pompaladığı kan ile vücuda hayat veren cismani ruhtur. İnsani ruh cisim olmadığından bölünme kabul etmez. Aralarındaki ilişki ise, bir avcı ile silah arasındaki ilişkiye benzer. Bu ilişkide avcı insani ruh, silah ise hayvani ruhtur. Avcı maksadına ulaş-

¹⁷ Krş. Bilge, Muammer, *Metabiyojî, (Hücre, İnsan, Cemiyet, Hayat, Ölüm ve Ötesi)*, İstanbul, 1960, s. 291; Lepp, *Death and Its Mysteries*, s. 134-135.

¹⁸ Bk. Thomas, *Ölüm*, s. 20.

¹⁹ İbn-i Sîna, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, s. 6.

²⁰ Ölüm tecrübesinin mümkün olduğunu ileri sürerek, ölüm fenomeninin tecrübe dışı olduğunu tartışmaya açan bazı araştırmacılar ve bu tartışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 123-140.

²¹ İbn-i Sîna, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, s. 7.

bilmesi için, silaha muhtaçtır. Ancak silahı olmadan da avcı, yine avcıdır. Hele avını avladıktan sonra silah, avcıya bir yükür. Bu noktadan sonra silahı kaybetmek, avcıyı üzmediği gibi tam tersine sevindirir. Ölüm denen şey de, avcının silahını bırakmasıdır²². Gazâlî'nin söylediklerinden öyle anlaşılmalıdır ki, ölüm konusunda en önemli olan şey; silahı ne zaman elinden almacağını bilmeyen avcının, silahsız kalmadan kendini sağlama alacak birikimi hazırlamasıdır. Özellikle dindar insanlardaki ölüm korkusunun temel nedenini de burada aramak gerekmektedir. Eğer kişi sahip olduğu teçhizatıyla, Yunus'un dediği gibi "canlar canımı buldum, bu canım yağma olsun" veya Mevlana'nın ölüm gecesini "şeb-i arus" olarak nitelemesi gibi, avını avladığı kanaatine ulaşmışsa, ölüm korkusunu da aşmış demektir. Ölümle ilgili diğer bütün korkular, bu algıya ulaşmaktan kaynaklanıyor gözükmektedir.

İbn-i Sîna'nın ölüm korkusuna neden olan faktörler bahsinde madde olarak verdiği ancak tafsilatına girmedeği "ölümün insana bilinmeyene sürüklenmesi yani ölümden sonraki belirsizlik" faktörü, Gazâlî tarafından paylaşıldığı gibi²³, çağdaş tanatologlar tarafından da önemle üzerinde durulan konulardan birisidir. Çünkü bilinmeyen ve yeni olan şeyler, genellikle insanlarda ürküntü uyandırmakta ve çoğu insan için ölümden korku da bu bilinmezlikten kaynaklanmaktadır²⁴. Zira öte âlemlerle ilgili müşahhas tecrübeler olmadığı için, insanoğlu burası hakkında kesin ve net bilgilere de sahip değildir. Ahiret inancının bu belirsizliği ortadan kaldırdığını söylemek hayli güçtür. Bilinmezlik ise başlı başına bir korku taşıyıcısıdır²⁵. Tabir caizse ortada bir nevi keşfedilmemiş bir diyar bulunmaktadır²⁶.

İbn-i Sîna, ölümün kendisinden değil daha çok ona neden olan faktörlerden korkulduğu kanaatindedir. Bu durum, yanlış bir bilinç durumu olduğundan, ölüm korkusunun gerçek nedeni yine cehalet olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü ölüm hakkında ne kadar az bilgi varsa o kadar çok korku oluşmaktadır. Örneğin ona göre ölüm, insanın tanımında bile bulunan bir olgudur. Şöyleki o, insanı "yaşayan, idrak eden ve ölen" varlık olarak tanımlamaktadır. Bu durumda ölüm, insanın kemalini ifade etmektedir. Ona göre her şey; kendi tanımından (kendisini, kendisi eden şeylerden), tanımı da kendi cinsi ile faslından meydana gelmektedir. Buna göre insanın cinsini *dirilik*, faslına da; *konusmak ve ölüm* olarak kabul etmek, bu türün kendi cinsi ve faslına dönüşeceğini kabul etmek demektir. Zira her mürekkep, kendisini oluşturan şeylere dönüşmek zordur. Bu durumda kendi zatının tamamından korkandan daha cahil kim olabilir²⁷?

İbn-i Sîna'nın konuyla ilgili görüşlerine; "Ölümü, en kişisel bir olanağımız olarak kavramak yoluyla, kendimize ilişkin bilincimiz tamamlanacaktır. Varlığımızın

²² Gazâlî, *Kimya-i Saadet*, Ter. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul, 1981, s. 66-67.

²³ Gazâlî, *Mizan'ül-Amel*, s. 340.

²⁴ Krş. Bender, David L.,-Hagen, Richard. *Death and Dying (Opposing Viewpoint)*, Greenhaven Peress, Minnesota 1980, s. 15; Gençtan, Engin, *Çağdaş Yaşam ve Normalde Davranışlar*, Remzi Kitabevi, 7. Basım, İstanbul 1989, s. 125; Bilge, Metabiyoloji, s. 290.

²⁵ Krş. Mannoni, Pierre. *Korku*, Çev. Işın Gürbüz, İletişim Yayınları, 1995, s. 23

²⁶ Krş. Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranış*, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul 1991, s. 278; Murphy, Gardner. "Discussion", in *The Meaning of Death*, ed: Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York, 1959, s. 333.

²⁷ İbn-i Sîna, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, s. 11.

yapıcı bir elemanı olan ölümden kaçmakla, kendi kendimizi tanıyamayacağımız açıktır. İnsanın kendi kendini tanıması, 'Ölümü kendi içinde taşıyan bir varlık' olduğunu algılaması demektir²⁸ sözleriyle katılan Schaerez'in yanında, modern tanatoloji çalışmalarında da, ölüm konusunda bilgi sahibi olmanın ölüm korkusunu hafifleten bir fonksiyon icra ettiğini ortaya koymuştur²⁹. Örneğin ölümden çok korktuğunu, ancak daha sonra yaşamış oldukları ölüme yakın deneyimlerden (near death experience) sonra kesinlikle ölümden korkmadıklarını ifade eden birçok insan bulunduğu gibi³⁰, ölüm eğitim programına katılan deneklerin ölçülen ölüm kaygısı düzeylerinin, önceki hallerinden daha düşük düzeye indiği tespit edilmiştir³¹.

İbn-i Sîna'ya göre "ölümden önce ve ölüme neden olan hastalıkların acı ve ıstırapından başka ayrıca ölüm için de bir elemnin var olduğunu zannetmek" de ölüm korkusuna neden olmaktadır. Ancak bu bir yanılgıdır. Çünkü elem, ancak idrak ile mümkün olan bir şeydir. İdrak ise diride bulunur. Nefsin eserini ancak diri kabul eder. Kendisinde nefsin eseri bulunmayan cisim, ne bir ıstırap hisseder ne de bir zevk. Bu durumda nefsin bedenden ayrılmasından ibaret olan ölüm için hiçbir ıstırap yoktur. Çünkü beden, ancak nefisle hissediyor, onunla elem duyuyordu³². Gazâlî ise bu konuda İbn-i Sîna'dan farklı düşünmektedir:

Ölünün zatında, ceset değil ruhun kastedildiğini, zira asıl elemi ve zevki duyanın ruh olduğu konusunda İbn-i Sîna ile aynı görüşleri paylaşan³³ Gazâlî'ye göre; kendinde ruh olmayan azalar, elem duymaz. Onlarda ruh olduğu zaman, elemi hisseden ruhtur. Bu durumda azaya herhangi bir yara ve yakınlık isabet ederse, eser ruha sirayet eder. Elem verici, et, kan ve diğer parçalar üzerine dağılır ve ruha ancak elemnin bir kısmı isabet eder. Eğer elemeler içinde, sadece ruha isabet eden varsa, o ne büyük ve ne şiddetli bir elemdir³⁴.

Gazâlî'ye göre canın çıkması son derece zor ve korkunç bir iştir. Onun acısı, bir kimseyi kılıçla parçalayıp vücudunu dağıtma açısından daha fazladır. Zira yaranın acısı, yaranın açıldığı yerden ruhun müteessir olmasındandır. Ateşin acısı ise daha fazladır. Çünkü bütün parçalara sirayet etmektedir. Can vermenin acısı ise, parçalara değil belki ruhun kendisinde meydana gelmektedir. Onun acısı bütün ruhu kaplamaktadır. Ölümün dehşeti konusunda yukarıda bahsedilen zorluğa ilaveten iki faktörden daha bahseden Gazâlî, insanların yaşarken bu faktörleri istediği doğrultuda değiştirebileceği

²⁸ Bk. Schaerez, R. *Çağdaş Filozoflarda Ölümün Anlamı*, Çev. Faik Dranaz, İstanbul, 1953, s. 16-17.

²⁹ Krs. Kübler Ross, E. "There is Life After Death", in *Death and Dying*, Ed: David L. Bender & Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, s. 113; Senol, Cemalettin, *Ankara İlinde Kurumlarda Yaşayan Yaşlılarda Ölüme İlişkin Kaygı ve Korkular*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989, s. 38-39.

³⁰ Krs. Moody, R.A., *Ölümden Sonra Hayat*, Çev. Gönül Suveren, İnkılap ve Aka Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1983, s. 100; Sarıkaya, H. E ve Suat Bergil, *Ölüm ve Ötesi Bilimsel İncelenimi*, Taş Matbaası, İstanbul, 1977, s. 50.

³¹ Bk. P. Murray, "Death Education and Its Effect on the Death Anxiety Level Nurses", *Psychological Reports*, 1974, 35, s. 1250; G. Telban, "Death Anxiety and Knowledge about Death", *Psychological Reports*, 1981, 49, s. 648.

³² İbn-i Sîna, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, s. 12.

³³ Gazâlî, *Dinde Kırk Esas*, Ter. Hüseyen S. Erdoğan, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 402.

³⁴ Gazâlî, *İhya*, IV, s. 958.

kanaatindedir. Bunlardan birincisi ölüm meleği olan Arzail'i görmektir. Zira ona göre günahkârlar ölüm meleğini son derece korkunç bir şekilde görürlerken, kâmil iman sahipleri ise onu olabildiğince müşfik bir şekilde algılayacaklardır. Bu konuda etkili olan ikinci faktör ise, ölen insana cennetteki veya cehennemdeki yerinin gösterilmesi-
dir³⁵. Buna göre, dünya hayatında dinin gereklerine uygun bir şekilde yaşamak, her iki faktörden kaynaklanacak ölüm korkusunu azalttığı gibi onu zevk ve hazza dönüştürme potansiyelini taşımaktadır. Nitekim; "*öldükten sonra cezalandırılacağına inanmak*" her iki düşünüre göre de çoğu insan için ölüm korkusu oluşturan temel faktörlerden biridir.

İbn-i Sîna'ya göre; cezalandırılacağı düşüncesiyle ölümden korkan kimse, ölümden değil; işlemiş olduğu kötülüklerin sonucundan korkmaktadır. Bu durumda kendi günahlarını kabul eden birisine yakışan, ölümden korkmak değil, günahlardan sakınmaktır. Bu durumda o, korkulması gereken şeyin câhilidir. Cahillığın ilacı, ilimdir. Bilen inanır. İnanan ise saadet yolunu bulur ve o yolda yürür. Bu yolda yürüyen ise, istediğine ulaşır³⁶.

Gazâlî gibi, ölümlle "*birçok dünya lezzet ve şehvetinin kaçırılacak olması*"³⁷'nin, ölüm korkusuna neden olduğunu belirten İbn-i Sîna, dünya nimetlerine zaruri ve lazım olacağı ölçüde iltifat etmek ve kanaatkar olmanın ölüm korkusunu hafifleteceği kanaatindedir. Zira ona göre; dünya nimetlerinin sebat ve bakâsı az, zevâl ve fenâsı oldukça erkendir. Varlığında elemli düşünceleri çok, yokluğunda ise gam ve kederi sınırsızdır. İhtiyaç fazlası mallar, hangi ölçüde olursa olsun sürekli olarak insanı daha fazlasını istemeye iteceğinden, insan durmadan dinlenmeden değişik hedeflerin peşinde koşup durmaktadır. İşte bu da bir tür ölümdür³⁸.

"*Dünya sevgisi*"ni ölüm korkusunun en temel nedenlerinden biri olarak belirleyerek bu konuda benzer görüşler ortaya koyan Gazâlî'ye göre ölüm korkusuna esas neden olan şey, bir tür bilinçaltı bir faktör gibi işlev gördüğünden, çoğu zaman insan bunun farkında olamamaktadır. Zira ona göre insana lezzet ve elem veren şey, iştahdır. Fakat bu duygular iştah edilen şeyle karşılaşıldığında veya ondan ayrı düşüldüğünde meydana gelmektedir. Tıpkı kendisine değersiz geldiği için cariyesini satan, ancak sattıktan sonra üzüntüsünden intihar eden kimseler gibi, insanlar dünyayı tamamen kaybetmedikçe, ona ne kadar değer verdiklerini tam olarak anlayamamaktadır³⁹.

Hayatın hakikati bilinmeden ölümün hakikati ve mahiyetinin de bilinemeyeceği konusundaki görüşleri çağdaş tanatologlar tarafından paylaşılan Gazâlî⁴⁰, İbn-i Sîna'dan farklı olarak ölüm üzerine düşünmenin, hayata ve ölüme verilecek daha gerçekçi bir mana ve ölüm korkusunu hafifletmek başta olmak üzere birçok psiko-sosyal ve metafizik fonksiyonu olduğunu vurgulamıştır. Zira o, Hz. Peygamberin "*lezzetleri yok*

³⁵ Gazâlî, *Kimya-i Saadet*, s. 700-703.

³⁶ İbn Sîna, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, s. 13.

³⁷ İbn Sîna, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, s. 6-8.

³⁸ İbn Sîna, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, s. 9.

³⁹ Gazâlî, *Dinde Kırk Esas*, s. 398-399.

⁴⁰ Gazâlî, *Dinde Kırk Esas*, s. 394.

eden ölümü çokça hatırlayın⁴¹" hadisine referans yaparak ölüm korkusundan kurtulmak için öncelikle ölüm üzerine düşünmeyi önermiş ve ölümü düşünmeyen insanları şaşkın (ahmak) olarak nitelemiştir. Nitekim o, tıpkı bir yolcunun yolculuk devam ederken ulaşmak istediği menzili aklından çıkarmaması gibi, kendini bu dünyada bir yolcu olarak algılaması gereken ve ölümü aklından çıkarmayan insanları "akıllı insanlar" olarak tavsif etmiştir⁴².

Ölüm düşüncesinin temelde iki fonksiyonu olduğuna işaret eden Gazâlî, bunlardan birincisinin dünyasal şeylerden uzaklaşmak, ikincisini de uhrevî şeylere yaklaşmak olarak belirlemiştir. İnsanların dünyaya daha fazla yönelmelerinin temel nedenini ölümü az düşünmek olarak tespit eden Gazâlî, ölümden gafil olmanın nedenini de uzun emel olarak belirlemiştir⁴³.

Stoik felsefenin önerdiği gibi insanın her zaman ölümü düşünmesi, onu bu dünyada hiçbir şey yapamayacak bir bunalıma sürüklenme ihtimali son derece kuvvetlidir. Bu bağlamda ölümden gafil olmanın da bir nimet olduğunu belirten Gazâlî, ölüm vakitinin bilinmesinin insanların psikolojisini son derece bozacağı yönündeki görüşlere katıldığını belirtmiştir⁴⁴. Ancak ona göre ölüm düşüncesinden tamamen gafil olmak da, büyük oranda ahiretin kaybına mal olabilecek son derece tehlikeli bir durumdur.

Sonuç olarak, ölüm korkusunu çok boyutlu bir yaklaşımla ele alan İbn-i Sîna ve Gazâlî'nin konuyla ilgili tespitlerinin büyük çoğunluğunun, 20 yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan modern tanatoloji çalışmalarıyla desteklenmesi, psikolojik çalışmaların İslâm dünyasında batı dünyasından daha önce başladığını göstermesi açısından anlamlıdır. Örneğin modern tanatoloji çalışmalarının başlangıcında ölüm kaygısını ölçmek için yapılan ilk girişimlerde, ölüm fenomeni genellikle tek boyutlu yaklaşımlarla ele alınmıştır⁴⁵. Halbuki son zamanlarda, yaklaşık dokuz-on asır önce İbn-i Sîna ve Gazâlî'nin yaptığı gibi ölüm korkusunu çok boyutlu bir fenomen olarak ele alıp operasyonelleştirmeye ve onu bu şekilde ölçmeye yönelik artan bir ilgi bulunmaktadır⁴⁶. Zira kuramsal ve empirik bilgilerin gelişmesi, insanın ölüme yönelik psikolojik yaklaşımlarının karmaşık olduğunu ortaya koyarak, ölüm korkusunun ölüm hakkındaki

⁴¹ Bk. Tirmizi, Sünen, Zühd, 31; İbn Mace, *es-Sünen*, Tah. Muhamed Fuad Abdulkaki, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1975, Zühd, 31

⁴² Gazâlî, *Mizan'ül-Amel*, s. 338-339.

⁴³ Gazâlî, *Dinde Kırk Esas*, s. 390-392.

⁴⁴ Gazâlî, *İhya*, V, s. 941.

⁴⁵ Sarnoff, I. ve Corwin, S. M., Castration anxiety and the fear of death. *Journal of Personality*, 1959, 27:375-385; Boyar, J.O., The construction and partial validation of a scale for the measurement of the fear of death. *Dissertation Abstract*, 1964, 25:2041; Lester, D., Experimental and correlational studies of the fear of death. *Psychological Bulletin*, 1967, 67:27-36; Handal, P.J., The relationship between subjective life expectancy death anxiety and general anxiety. *Journal of Clinical Psychology*, 1969, 25:39-42; Templer, D.I., The construction and validation of death anxiety scale, *The Journal of General Psychology*, 1970, 82:165-174; Kalish, R., Cemetery visits. *Death Studies*, 1986, 10:55-58.

⁴⁶ Conte, H.P., Weiner, R. ve Plutchik, M.B., Measuring death anxiety: Conceptual, psychometric, and factor-analysis aspects, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1982, 43:775-785; Lonetto, R ve Templer, D.I., *Death Anxiety*, Washington, DC: Hemisphere, 1986; Neimeyer, R. A. (1988). *Death anxiety*. in H. Wass. F.M. Berardo and R.A. Neimeyer (Eds.) *Dying: Facing the facts*. Washington, DC: Hemisphere, 1988).

genel kaygıyla karakterize edilen psikolojik bir fenomen olduğu tezine dayanan tek boyutlu yaklaşımların geçerliğini zayıflatmıştır. Ayrıca ölüm korkusunun boyutlarıyla ilgili olarak yukarıda sunduğumuz faktörlerin büyük çoğunluğunun, modern tanatologların birçoğu tarafından benimsenmesi ve tekrarlanması⁴⁷ da İbn-i Sîna ve Gazâlî'nin, ne derece güçlü psikolojik analizler yaptıklarını ortaya koyması açısından önemlidir.

Son olarak ölüm korkusunu, insanın hissedebileceği korkuların en şiddetlisi ve en etkili olarak nitelendiren İbn-i Sîna⁴⁸ ve Gazâlî⁴⁹, bu görüşüyle bütün korkuların temelinde ölüm korkusu bulunduğunu öne süren bazı modern psikoloji ekollerine de paralellik arz etmektedir. Ancak bizce özellikle İbn-i Sîna'nın bu konudaki esas başarısı, ölüm korkusuna neden olan temel faktörü; konuyla ilgili "yanlış bilinç" olarak tespit etmesidir. Zira bu konuda yapılan tecrübî araştırmalar, Gazâlî'nin de işaret ettiği gibi ölümü gerçekçi bir şekilde algılamının ondan kaynaklanan belirsizlik ve dehşeti azaltmaya yardım ettiğini⁵⁰, insanın ölüme bir mânâ atfedip, onu bir mânâdan mahrum bırakmadığı sürece, ölümün daha az korku ürettiğini ortaya koymuştur⁵¹.

SUMMARY

An interview about death fear with İbn Sina and Gazali

Humankind is unique existence who knows that he will die. This situation gives rise to different emotions in human. The most evident and important of these emotions is fear of death. Death has always been taken seriously and some alternatives have been offered from different perspectives that alleviate death fear in history. This article, which look like an interview about this matter with İbn Sina and Gazali, two famous İslam philosopher, puts forward opinions of them about death fear and compare their thoughts with modern thanatological researches.

Key Words:

İbn Sina (Avicenna), Gazali, death, death fear, death thought, life appetite, thanatology, ecology.

Kaynakça

Aydın, Mehmed, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1980.
Baymür, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul, 1969.

⁴⁷ Bk. Hoelter, J., 'Multidimensional treatment of fear of death.' *Journal of Consulting Clinical Psychology*, 1979, 47: 996-999; Thorson, J.A. & Powell, F.C., 'A revised death anxiety scale.' *Death Studie*, 1992, 16: 507-521; Florian, V. & Kravetz, S., 'Fear of personal death: attribution, structure and relation to religious belief.' *Journal of Personality and Social Psychology*, 1983, 44: 600-607.

⁴⁸ Bk. İbn-i Sîna Ölüm Korkusundan Kurtuluş, s. 9.

⁴⁹ Gazâlî, Dinde Kırk Esas, s. 390.

⁵⁰ Krş. Kastenbaum, Robert. "Time and Death in Adolescence", in the *Meaning of Death*, Ed. Herman Feifel, Mc. Graw-Hill, 1959, s. 111; Feifel, H.-Branscomb, A.B., "Who's Afraid of Death?", *Journal of Abnormal Psychology*, 1973, 81, s. 285; Gençtan, Çağdaş Yaşam, s. 127-128.

⁵¹ Krş. M. Fried Cassarola, "An Examination of the Relationship between Life-Purpose, Death-Fear, Religiosity and Belief in Life after Death," *Dissertation Abstract International*, 1981, 42 (6B), s. 2526-2527.

- Bender, David L.,-Hagen, Richard. *Death and Dying* (Opposing Viewpoint), Greenhaven Peress, Minnesota 1980.
- Bilge, Muammer, *Metabiyoloji*, (Hücre, İnsan, Cemiyet, Hayat, Ölüm ve Ötesi, İstanbul, 1960.
- Boyar, J.O., The construction and partial validation of a scale for the measurement of the fear of death. *Dissertation Abstract*, 1964, 25:2041.
- Conte, H.P., Weiner, R. ve Plutchik, M.B., Measuring death anxiety: Conceptual, psychometric, and factor-analysis aspects, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1982, 43:775-785.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul 1991.
- Donovan, James M., *Sussing out of Religion*, New Orleans, 1996.
- Feiefel. H.-Branscomb, A.B., "Who's Afraid of Death?", *Journal of Abnormal Psychology*, 1973, 81, s. 282-288.
- Florian, V. & Kravetz, S., 'Fear of personal death: attribution, structure and relation to religious belief.' *Journal of Personality and Social Psychology*, 1983, 44: 600-607.
- Gazâli, İhya-u Ulumi'd-Din, Ter. Mehmet A. Müftüoğlu, Pirlanta Yayınları, İstanbul, tarihsiz, IV
- _____, Mizan'ül-Amel, Ter. Remzi Barışık, Kılıçarslan Yayınevi, Ankara, 1970.
- _____, Kimya-i Saadet, Ter. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul, 1981
- _____, Dinde Kırk Esas, Ter. Hüseyen S. Erdoğan, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1990
- Gençtan, Engin, *Çağdaş Yaşam ve Normaldışı Davranışlar*, Remzi Kitabevi, 7. Basım, İstanbul 1989.
- Handal, P.J., The relationship between subjective life expectancy death anxiety and general anxiety. *Journal of Clinical Psychology*, 1969, 25:39-42.
- Hick, John, *Death and Eternal Life*, Mc Millan Press, London, 1976.
- Hoelter, J., 'Multidimensional treatment of fear of death.' *Journal of Consulting Clinical Psychology*, 1979, 47: 996-999.
- Hökelekli, Hayati "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi", *Uludağ Üni. İ.F. Dergisi*, Bursa 1991, III, 3, 151-165.
- İbn-i Sîna, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş ve Onun Düşüncesi Derdinin İlacı*, Çev. Hazmi Tura, Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1942.
- İbn Mace, *es-Sünen*, Tah. Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1975.
- Kalish, R., Cemetery visits. *Death Studies*, 1986,10:55-58.
- Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kastenbaum, Robert. "Time and Death in Adolescence", in *The Meaning of Death*, Ed. Herman Feifel, Mc. Graw-Hill, 1959, s. 99-113.
- Kur'an-ı Kerim.
- Kübler Ross, E. "There is Life After Death", ., in *Death and Dying*, Ed: David L. Bender & Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, 109-113

- Lamont, C., "A Humanist View of Death" in *Death and Daying*, Ed: David L. Bender & Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, 22-25.
- Lepp, Ignace, *Death and Its Mysteries*, Trans: Bernard Murchland, McMillan Publishing, New York, 1968.
- Lester, D., Experimental and correlational studies of the fear of death. *Psychological Bulletin*, 1967, 67:27-36;
- Lonetto, R ve Templer, D.I., *Death Anxiety*, Washington, DC: Hemisphere, 1986;
- M. Fried Cassarola, "An Examination of the Relationship between Life-Purpose, Death-Fear, Religiosity and Belief in Life after Death," *Dissertation Abstract International*, 1981, 42 (6B), s. 2526-2527.
- Mannoni, Pierre, *Korku*, Çev. Işın Gürbüz, İletişim Yayınları, 1995.
- Miguel de Unamuno, *Yaşamın Trajik Duygusu*, Çev. Osman Derinsu, İstanbul 1986.
- Moody, R.A., *Ölümden Sonra Hayat*, Çev. Gönül Suveren, İnkılap ve Aka Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1983.
- Murphy, Gardner. "Discussion", in *The Meaning of Death*, ed: Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York, 1959, s.317-340.
- Murray, P., "Death Education and Its Effect on the Death Anxiety Level Nurses", *Psychological Reports*, 1974, 35, 1250;
- Neimeyer, R. A., Death anxiety, in *Dying: Facing the facts*. Eds:H. Wass. F.M. Berardo and R.A. Neimeyer, Washington, DC: Hemisphere, 1988.
- Sarıkaya, H. E ve Suat Bergil, *Ölüm ve Ötesi Bilimsel İncelenimi*, Taş Matbaası, İstanbul, 1977.
- Sarnoff, I. ve Corwin, S. M., Castration anxiety and the fear of death. *Journal of Personality*, 1959, 27:375-385;
- Schaerez, R. *Çağdaş Filozoflarda Ölümün Anlamı*, Çev. Faik Dranaz, İstanbul, 1953.
- Senol, Cemalettin, *Ankara İlinde Kurumlarda Yaşayan Yaşlılarda Ölüme İlişkin Kaygı ve Korkular*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.
- Telban, G., "Death Anxiety and Knowledge about Death", *Psychological Reports*, 1981, 49, 648.
- Templer, D.I., The construction and validation of death anxiety scale, *The Journal of General Psychology*, 1970, 82:165-174;
- Thomas, Louis-Vincent, *Ölüm*, Çev. Işın Gürbüz, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Thorson, J.A. & Powell, F.C., 'A revised death anxiety scale.' *Death Studie*, 1992, 16: 507-521.
- Tirmizi, Ebu İsa, *es-Sünen*, Tah: Ahmed Muhammed Şakir, Daru'l-Fikr, Beyrut, tarihsiz.